

VIII

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА, МИТНА СИСТЕМА Й ОРГАНІЗАЦІЯ ХЛІБНОЇ ТОРГІВЛІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ХІХ ст.

У статті охарактеризовано суть протекціоністської політики царського уряду Російської імперії в галузі хлібної торгівлі на території Південної України, ставлення регіонального чиновництва до професійних проблем місцевого купецтва, а також принципові зміни, які відбулися в державній митній справі та акцизних зборах протягом ХІХ ст.

Ключові слова: митна система, хлібна торгівля, Південна Україна.

Вже наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. перед царським урядом повстала особливо гостра проблема — організація прискорення освоєння та заселення незаних просторів Новоросії, що насамперед передбачало й розвиток місцевого продуктивного землеробства, його товаризацію. Одним із напрямів діяльності влади в цій галузі стало переселення. Значною мірою воно стосувалося розорених селян з інших регіонів України, які не знаходили роботи в рідних краях і змушено шукали її за сотні верст — у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, а також на території Земель Війська Донського. Конкурентами їм у цьому ставали безпосередні виробники з Росії, зокрема Курської, Орловської, Тульської губерній. Нерідко для заробітчан орання, сівба, збирання хліба, косіння сіна та участь у реалізації врожаю ставали позасезонною справою. Починалася вона десь з ранньої весни й тривала до осені, в міру зникнення потреби в робочих руках. Саме тоді, як зазначив А. Скальковський, всі південні шляхи “вкриваються” тимчасовими емігрантами, чоловіками та жінками з косами й серпами в руках, які лишаються тут на місяць або два, іноді все літо, а восени повертаються додому¹.

У 1804 р. царський уряд видав спеціальний указ про обов’язкове приймання до розгляду в усіх відповідних установах прохань від бажаючих переселитися козаків і державних селян з Лівобережжя на Південь. У 1808 р. побачив світ офіційний дозвіл на цілеспрямоване переселення з Полтавської та Чернігівської губерній 25 тис. козаків у райони Причорномор’я, а також 250 сімей на Тамань. Протягом 1809–1811 рр. з названих губерній перейшли на проживання в Причорномор’я 22,2 тис. чоловіків і 19,3 тис. жінок².

У 1820 р. царський уряд знову видав указ про переселення з Лівобережжя в Причор-

номор’я ще 25 тис. козаків. Цей акт активізував масову міграцію населення в цьому напрямку. Протягом 1820–1825 рр. з Полтавщини та Чернігівщини сюди перейшло жити 25,6 тис. чол. і 22,8 тис. жін. У 1831 р. 1 тис. сімей переселилася з Лівобережжя в Анапу та її околиці³.

Про кількість новоприбулих у південні райони в другій половині 30-х — 40-х років узагальнені дані відсутні, а тому скористаємося відомостями про видачу таким паспортів або “білетів”, що їй здійснювали повітові казначейства. Так, за даними семи повітових казначейств (з 11) Харківської губернії, стало відомо те, що в 1836 р. тимчасовий “письмовий вид” на проживання в Новоросії отримало близько 14 тис. осіб. З Полтавщини протягом 40-х років таких прибуло до 90 тис. Причому тисячами переселялися саме державні селяни⁴.

Тільки 1843 р. паспортів і білетів терміном дії від півроку до 3-х років було видано в Полтавській, Харківській, Чернігівській, Катеринославській, Київській, Херсонській, Подільській, Волинській губерніях 60229 штук. Найбільше в Полтавській — 28492 і Харківській — 14788, а найменше у Волинській — 226 і Подільській 357⁵.

Протягом 1845–1850 рр. з територій Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній мігрувало в Причорномор’я 8,5 тис. чол. і 7 тис. жін.

За 1854–1855 рр. з Полтавської губернії “вийшло” в південному напрямку 127 тис. чол., а з Харківської в 1853–1854 рр. — 124 тис. чол.⁶.

Почасти з метою примусової відправки на сільськогосподарські роботи в маєтки новоросійських поміщиків неспроможних особисто спланувати податки селян було створено Міністерство державних маєтностей. Так, у 1854 р. згідно з розпорядженням царського

уряду названа установа організувала “вихід” з Полтавщини та Харківщини близько 40 тис. працівників на господарства Новоросії. В майбутньому з них передбачалось повернути в казну податкову недоїмку⁷.

Протягом 1839–1863 рр. сюди з Полтавської губернії переселилося всього 13166 сімей державних селян, серед них 33568 осіб чоловічої статі⁸. А з Чернігівської губернії в 1839–1859 рр. — 15 тис. державних селян і козаків.

Маючи далекосяжні політичні наміри, керівництво Російської імперії періодично (коли на те склалися міжнародні обставини) влаштовувало переселення із західних областей всякого роду люду. Наприклад, за 1841–1855 рр. у Катеринославську та Херсонську губернії емігрувало 7482 селян однодворців, у той час як в інші райони — всього 186. У південних степах окремо створювалися єврейські колонії землеробів. На початку XIX ст. таких у Новоросії уже проживало близько 600 сімей (або 3640 осіб обох статей). Їх кількість невпинно зростала. І в 1859 р. тільки в Херсонській губернії євреїв-землеробів налічувалось майже 40 тис.⁹ Часто єврейські сімейства селили на колишні “гайдамацькі ділянки”, а чиновники стежили за тим, щоб всі вони були наділені певною кількістю землі (1869–1870 рр.)¹⁰.

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії царський уряд час від часу організовував і звідси переселення, особливо державних селян, на Південь. Цей масовий людський потік, у тисячі осіб, захоплював із собою вихідців із Лівобережжя та Росії. Так, протягом 1816–1858 рр. у Херсонській губернії новоприбулих проживало близько 181 тис. чол. і 156 тис. жін.¹¹.

Зрозуміло, чим більше людей переселялося в південні регіони та обирало для існування вид праці землеробство, тим більшими ставали обсяги його реалізації та товаризації.

Приєднання Криму й Правобережної України, а також опанування Північного Причорномор'я та Приазов'я наприкінці XVIII ст., ба, навіть уся міжнародна ситуація навколо цих регіонів, не могли не спонукати царський уряд до активних дій у справі налагодження постійного торгового транзиту між ними, проведення специфічної економічної політики й, зокрема, стосовно розчленованої й пограбованої внаслідок трьох поділів Речі Посполитої. Щодо останньої ще в іменному указі Сенату від 18 листопада 1784 р. наголошува-

лося: “Пособствуя распространению торгу на Черном море, мы снабдили оной разными выгодами и облегчениями не только в пользу верных наших подданных, но и для иностранных народов, особливо же таких, с коими или особенные постановления Мы имеем, или же которым по искренней дружбе между государствами отличным образом Мы доброхотствуем. В числе сих народов Польша обращала всегда наше внимание и радение о добре ея, ... дабы торговля ея от разных сторон стесняемая, воспользовалась возможным облегчением. Видев же, что все то было недостаточно, старались Мы открыть сей соседственной и дружественной с нами державе, посредством собственных наших владений. Способы надежные и выгодные, обращать избытки тамошние в пользу ея, и получать нужное из чужих земель, доводом тому служит учреждение о транзитном, или переходном торге через Ригу, в тарифе сентября 27-го 1782 года изданное и статья при означенном тарифе изображенная, которую Мы после и на Екатеринославское наместничество распространили, но дабы вящее подать еще ободрение *Польскому торгу* чрез Екатеринославское наместничество и Черное море, Мы ныне признали за благо сделать ...”¹².

А зроблено було безпосередньо так:

1. Порівняно з 1782 р. зменшено митний тариф на експорт і імпорт товарів через чорноморсько-азовські порти в 1,4 раза для всіх тих іноземних купців, з державами яких існували чи будуть у майбутньому підписані вигідні угоди, “в замену приобретаемых от них выгод и облегчения для русской торговли”.

2. На кордонах імперії при в'їзді в Росію скасовано митні збори з жителів “малоросійських” і білоруських на всі сільськогосподарські продукти та вироби й, зокрема, “*всякой хлеб*”, а також провіз “зверей”. Причому, “для выгоды жителей наместничества Екатеринославского и для доставления удобнейших средств, таковые припасы и вещи отправлять в пользу торговли морем и далее, силу статьи во всем ея разумении распространяем и на границы означенного наместничества”.

3. Місто-порт Херсон визначався єдиним місцем, де мав відбуватися “перевозной или транзитный торг” для всіх видів товарів, які надходили з Речі Посполитої або туди імпортувалися.

4. На розгляд катеринославського або таврійського генерал-губернатора мали встанови-

ти одну особливу “пограничну таможню”, через яку б “польські товари” (а також українських і білоруських жителів, що мешкали на території Речі Посполитої) “для отпуску за море привозиться будут в Екатеринославское наместничество; равным образом и привозимые заморские товары в Херсон чрез ту ж пограничну таможню в Польшу выпускаемы быть должны”.¹²

5. Якщо за “іноземні товари” при ввозі на територію імперії сплачувався весь необхідний податок, то при вивозі їх з Херсона за море казна залишала з нього лише 1/8 частину, інші ж гроші поверталися тому, “кто привез и отпускает оные”. Термін виплати — не більше одного року.

Далі мова йшла про порядок збору податку, заборону перевозу “потаенным образом товары” тощо¹³.

Разом з тим, незважаючи на конкретні заходи царського уряду, транзит хліба та європейських товарів до чорноморських портів наприкінці XVIII ст. не отримав належних правових підстав для незалежного функціонування.

На початку XIX ст. царський уряд в основному відійшов від заборон чорноморсько-азовської торгівлі, відмовившись від політики Павла I, який недооцінював її значущість¹⁴. Спеціальними указами заохочувався вивіз за кордон хліба, “горячого вина”, шкір і тонкої овечої вовни¹⁵. В травні 1803 р. відновили дію попереднього закону про зменшення мита в чорноморсько-азовських портах на експорт і імпорт на 1/4 порівняно з іншими портами імперії¹⁶.

Через брак належної кількості грошей у Новоросії було видане державне розпорядження про тривале зберігання в складах-магазинах у чорноморських портах всіляких товарів без сплати податків. Спочатку таке право отримала Одеса (1804 р.), а потім Феодосія і Таганрог (1806 р.)¹⁷.

Крім того, поміщики отримали офіційний дозвіл на оптову торгівлю на суднах, які вони збудували за власні кошти (1802 р.)¹⁸. Це, безперечно, сприяло місцевому суднобудівництву.

Широкі можливості для міжнародного транзиту передбачалися в указі від 5 березня 1804 р. А вже 25 листопада того ж року був офіційно затверджений його маршрут через Правобережжя до Одеси¹⁹. Одночасно з метою контролю руху транспорту по Дністру встановили митницю в Маяках, поблизу Овідіополя²⁰.

Указами від 16 травня 1806 р. і 12 червня 1808 р. значно підвищили роль у транзиті Феодосії, яка здобула декілька важливих пільг у торгівлі, що до того вже мала Одеса²¹. В 1809 р. місто-порт отримало й можливість 1/5 частину митних зборів використовувати на власні потреби, замість попередньої 1/10. А указом 16 квітня 1809 р. до Феодосії дозволено ввозити товари за мито “по їх ціні”²².

На дії царського уряду дуже сильно впливала міжнародна ситуація. Адже російсько-турецька війна й погіршення взаємовідносин з Францією не могли не позначитися на торгових обігах, зокрема експорті хліба. Континентальна ж блокада перервала економічні зв'язки Росії з Англією. Разом з тим перемир'я між Російською імперією та Оттоманською Портою, що настало після Тильзитського договору, зумовило поживлення торгових операцій між ними. Вже в 1807 р. у Константинополь з Одеси була відправлена на суднах перша партія зерна (через неможливість це здійснити за допомогою Єгипту та Дарданелл)²³. Такі поставки продовжувалися і в ході війни, окрім 1810 р., коли царський уряд спробував створити штучний голод у Константинополі й припинив транспортування сюди хліба.

Одночасно континентальна блокада, позбавивши багатьох країн можливості отримувати товари через балтійські й середземноморські порти, примусила їх уряди звернутися до Росії з надією виправити таку ситуацію завдяки чорноморській торгівлі. Тому значна частина збіжжя з Одеси транзитом через Радзівіллів і інші пункти надходила в Австрію, а вже звідти розходилася по всій Західній Європі, включаючи Францію.

Проте вже в кінці 1810 р. царський уряд почало непокоїти “надмірне” надходження імпорту, а тому 19 грудня побачило світ нове “Положение о нейтральной торговле на 1811 г. в портах Белого, Балтийского и Азовского морей и по всей Западной сухопутной границе”. Зокрема в ньому йшлося про доцільність створити перешкоду привозу іноземних товарів й заохочення розвитку купівлі-продажу власних сільськогосподарської продукції й промислових виробів²⁴. Передбачалося скорочення портів, до яких могли привозитися іноземні вироби: на Білому морі — Архангельськ; на Балтійському — Петербург, Рига, Ревель, Лібава; на Чорному та Азовському морях — Одеса, Феодосія (всього 8). Митниці на західному

сухопутному кордоні мали функціонувати (всього три) такі: Палангенська, Радзивілівська, Дубоссарська.

Одночасно вище керівництво імперії почало посилювати контроль на кордонах країни. 4 січня офіційно були затверджені рекомендації військового міністра про влаштування військової влади по всій демаркаційній лінії західних губерній. Головна їх мета — запобігання контрабанді. До сторожової служби залучалися козаки Донського та Бузького війська. Вона безпосередньо мала пильнувати ділянку від Палангена до Ягорлика. Від останнього кордон по р. Дністер до Чорного моря зобов'язали охороняти військової варті на чолі з А. Рішельє. В межах Наддніпрянщини кордон пильнували підрозділи донських козаків генерал-майорів Іловайського та Чернозубова, а також 2-й і 3-й полки бузьких козаків. Отже, було створено своєрідний західний “митний фронт”.

Царський “Маніфест” від 24 червня 1811 р. визначив правила на західному митному кордоні й встановив 11, відповідно до районів, округів: Радзивілівський (охоплював митниці та застави від Брест-Литовського до Ісаковецька), Дубоссарський (від однойменної митниці до Овідіополя включно), Одеський (протягся від Одеської митниці через застави Маяківську, Херсонську, Миколаївську), Феодосійський (від митниці Феодосійської через Євпаторійську, Керченську до Бугазької), Таганрозький (охоплював територію від Таганрога до Маріупольської застави). Кожному з начальників округів підпорядковувалася відповідна “митна варта” — одна команда на 15 верст сухопутного кордону²⁵.

В результаті цього на транзитному шляху по західному кордону до Одеси залишилися лише дві митниці — Дубоссарська та Радзивілівська, а провіз товарів до Могильова-Подільського й Криїнської митниці заборонявся.

Маніфест від 25 червня 1811 р. визначив нові засади міністерств, а частину з них ліквідував. Зокрема, замість Міністерства комерції був створений Департамент зовнішньої торгівлі при Міністерстві фінансів. Транзитна торгівля, що приносила казні значні прибутки, заслуговувала на особливе “підкування” з боку уряду, який, в свою чергу, мав усувати будь-які перешкоди під час ввезення та вивозу товарів²⁶.

Разом з тим ні ці, ні інші організації не поліпшували фінансове становище всередині

країни. Податковий тиск на населення різних регіонів помітно зростав. Але найменшим він залишався для Новоросії, особливо Таврійської губернії. З метою забезпечення необхідним продовольством діючої армії в ході російсько-турецької війни 1806–1812 рр. жителям західних, південно-західних і центральних українських (“малоросійських” губерній тимчасово дозволяли навіть виплачувати державні податки не грошима, а хлібом в їх еквіваленті²⁷.

Після завершення “наполеонівських війн” вище керівництво Російської імперії й особисто Олександр I не припиняли пошуків можливостей поліпшити торгівельну справу як у межах держави, так і в експорті. Підписання миру на Віденському конгресі (1814 р.) і неврожаї в Західній Європі відкрили нові горизонти для російської та української торгівлі й, зокрема, хлібної. В цьому аспекті найліпшими стали 1816 і 1817 рр. Так, 16 квітня 1817 р. побачив світ “Маніфест о создании в Одессе порто-франко”, в якому зазначалося: “Усматривая из опытов многих лет, какою удобность представляет Порт Одесский к отпуску всякого рода произведений, коиими избилуют полуденные области империи нашей, и желая доставить новые способы и облегчения к распространению внешней торговли и к обогащению государства... повелели внести на уважение Государственного Совета предложения о введении Порто-франков на Черном море, начиная с города Одессы”. В §3 “Маніфесту” йшлося про правила вивозу з міста іноземних товарів, що мали продаватися в країні: “...Дозволяется токмо чрез две таможенные заставы, устроенные при воротах на черте Порто-франко, по правилам общего тарифа и учреждений...”. Безпосередньо про влаштування двох нових митниць (§6) маємо таке: “В Одессе должны состоять сверх заставы со стороны моря, две заставы, вне рва, которым город будет окружен для ограничения Порто-франко. Все привозимое в Одессу морем или сухопутно из внутренности государства, пропускается чрез сии заставы, свободно и беспошлинно, но при погрузке товаров для заграничного отпуска взимается пошлина, учрежденная общим тарифом, по примеру прочих портов, на основании существующих таможенных постановлений”. Крім того, сухопутний привіз і вивіз товарів мав відбуватися “не иначе, как чрез учрежденные две заставы при воротах рва окружающего город Одессу”. А тому категорично заборонялося використання суден, човнів і

плотів для перепливання місцевих лиманів — Дальницького та Куяльницького, а в разі замерзання їх не дозволялося “всем и каждому, не исключая и поселян ближних деревень, переходить или переезжать оные под каким бы то предлогом ни было”²⁸.

5 серпня 1818 р. у північній столиці Росії був підписаний “Додатковий акт” до російсько-австрійського трактату від 21 квітня 1815 р. Згідно нього, на території українських “провінцій”, що до поділів входили до складу Речі Посполитої, створювалася “зона вільної річкової торгівлі” аж до самого Чорного моря. А 14 серпня того ж року імператор затвердив “Положение о транзитном торге от Европейской границы до Одессы”, яким дозволялося всім купцям країни, що користувалися правом іноземного торгу, відправляти свої товари з Одеси в Молдову, Австрію, Пруссію і назад. Провіз товарів транзитом мав відбуватися через митниці — Радзівіллівська, Устилузька, Брест-Литовська, Гродненська, Юрбурська, Дубоссарська, Могильовська на Дністрі та Одеська. Крім того, перевірки товарів могли здійснювати й в спеціально призначених місцях. Так, на шляху між Одесою та Радзівілло-вим вони відбувалися в Балті, Брацлаві, Проскурові²⁹.

14 грудня 1819 р. був оприлюднений новий “Митний статут для Європейського кордону”. Відповідно до його положень у контексті митного контролю залишалися сформовані округи (в європейській частині імперії їх налічувалося 12). Серед них продовжили своє існування Радзівіллівський і Одеський. Всі митниці були поділені на чотири “класи” (або розряди, категорії) відповідно важливості їх прерогатив при “складуванні” (збереженні) товарів. До першого (найвищого) розряду зараховувалися ті з них, які могли не тільки “пропускати” незаборонені іноземні товари в країну, а й усім купцям надавати можливість їх складування терміном до восьми місяців, іншим же торговим людям — до шести місяців без сплати так званого ввізного податку. Такі митниці ще називали “складськими”. До другої категорії митниць (“головних”) належали такі, що могли утримувати товари до двох місяців. До митниць третього розряду — “деклараційних” — передбачалося привозити тільки іноземні товари, котрі в спеціальному реєстрі позначалися літерою “А” й термін їх складування не перевищував один місяць. На всіх інших митницях — 4 класу — заборонялося складування³⁰.

За цим митним статутом також можна було, за бажанням власника, відправити його товари з митниць 1, 2 або 3 класу до іншої з відстрочкою сплати податку.

Завдяки такій системі складування на митницях Російської імперії утвердилися більш-менш сприятливі умови для транзиту, що позитивно оцінювала й тогочасна громадськість³¹.

У жовтні 1827 р., з метою спростити управління в сфері торгівлі, поліпшення контролю та карантинного захисту в чорноморських і азовських містах-портах, одеського, феодосійського, таганрозького й керч-енікалійського градоначальників підпорядкували херсонському військовому губернатору. Відтоді останній мав особисто опікуватися торгівлею, зокрема й хлібом³².

12 лютого 1824 р. і 12 червня 18288 р. були санкціоновані “Правила” для провезення товарів з Одеси (відповідно і назад) через Бессарабську область та територію Молдовського князівства та сухопутним шляхом до Тифліса³³.

У 1830 р. новоросійський генерал-губернатор М. Воронов запропонував “перетворити” Азовське море в більш “практичне”, щоб у галузі торгівлі воно приносило мешканцям краю якомога більше прибутків. Він прагнув налагодити в його басейні каботажне мореплавання, розвинути торгівлю в Керчі, а жителям Південної України поліпшити транспортування виробів до центральних районів Росії й у зворотному напрямку. Проте міністр фінансів Є. Канкрін зумів переконати царський уряд у недоцільності таких заходів³⁴.

У вересні того ж таки року була перенесена “митна лінія” з Дністра на Прут і Дунай. А на території Бессарабії виникли два митних округи — Верхньодубоссарський (або Скуляньський), від кордону з Подільською губернією до Ізмаїльського повіту, та Нижньодубоссарський, від кордону Ізмаїльського повіту до гирла Дунаю, далі морським узбережжям до Акермана й кінця Дністровського лиману. Наступного року, за непотребою, ліквідували митниці Дубоссарського округу та Маякську і Парканську застави в Одеському окрузі. Таким чином, Бессарабію було включено до загальноімперської митної системи³⁵.

Ще одним важливим актом у галузі міждержавної торгівлі слід вважати підписання 28 червня 1847 р. між Росією та Австрією “Протокола”, згідно якого з володінь останньої (зокрема, Галичини) обумовлювався вивіз

збіжжя, будівельного лісу та вугілля тощо Дністром і Прутом у Одесу. Причому, австрійська сторона просила про зменшення мита в 30 коп. за пуд хліба, але російський уряд відмовив, мовляв, це призведе до шкоди інтересів “Південних провінцій”³⁶.

На початку 50-х років державна митна політика зазнала деяких змін у бік “поміркованого” протекціонізму. Зокрема, уряд Російської імперії запланував зменшення податку на імпорт і експорт. У свою чергу, він очікував зустрічних кроків від правителів іноземних країн. А саме з боку Австрії зменшення ввізних мит на зерно та худобу³⁷.

Негативно на розвиток торгівлі в південних регіонах вплинули події Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. Вже 17 лютого 1854 р. Сенат видав указ про заборону на півроку вивозити хліб за кордон з одеського та всіх чорноморських і азовських портів³⁸. Причому уряд пильно стежив за його виконанням. Так, з 8 березня по 28 травня того ж року тривало слідство в Одесі з приводу порушення місцевим портовим керівництвом “запращення вивоза за границю пшениці в зв'язи с Крымской войной”³⁹.

В циркулярі № 8 від 1 серпня 1854 р. “по управленію генерал-губернатора” конкретно йшлося про заборону вивозу жита, ячменю та вівса через кордон з Австрією⁴⁰.

7 вересня знову з’явився указ Сенату про заборону експорту збіжжя⁴¹.

Ці вимушені заходи царського уряду завдали помітного “удару” по прерогативах вітчизняного хліба не лише на європейських ринках, а і в межах Південної України, де після війни інтереси західного капіталу стали вельми упривілейовані. І як писав О. Оглобін, місцевому “господареві” довелося дорожитися навіть на дрібницях, щоб не перепустити їх до рук переможного “гостя”⁴².

31 березня 1859 р., згідно “Положення” Державної ради, затвердженого Олександром II, було остаточно скасоване одеське портофранко. А ще напередодні (1857 р.) припинив своє функціонування й одеський транзит⁴³.

Наприкінці 50-х — 60-х рр. домінування імпорту над експортом викликало ще більше занепокоєння в урядових колах, ніж раніше. Попередні заборона багатьох товарів на ввіз до країни та високі мита на інші бажаних наслідків не давали. Крім того, “процвітала” контрабанда, з якою з перемінним успіхом боролися вище керівництво імперії й відповідні служби.

Разом з тим, нові митні тарифи 1857 і 1868 рр., більш ліберальні стосовно “вільної” торгівлі, засвідчили: *митна політика в Росії поступово еволюціонувала від крайнього протекціонізму до поміркованого обмеження та контролю*. На думку О. Пилипенка, швидкому розвитку буржуазних відносин у пореформений період сприяло насадження урядом “патронату” в сфері економіки та промисловості⁴⁴.

Важливого значення при цьому набули “Положення” стосовно мита за право торгівлі та заняття промисловою діяльністю, які побачили світ 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. Згідно їх “статей” відтоді торгівлею і промисловою діяльністю могла займатися вільно будь-яка особа, придбавши лише відповідне свідоцтво⁴⁵.

70-ті — 80-ті роки позначилися новими пошуками на самому вищому рівні можливостей покращення врегулювання тенденцій в народному господарстві й, зокрема, землеробстві та торгівлі. Проте митний протекціонізм продовжував “панувати”. Це яскраво проявлялося в діях Міністерства фінансів під керівництвом М. Бунге (1881–1886 рр.), а потім і І. Вишнеградського. Перший спробував змінити тарифну систему, а другий розробив спеціальне законодавство щодо неї (1889 р.)⁴⁶. Відтоді розпочався новий етап державного регулювання в сфері тарифної політики, підпорядкованої загальноімперському протекціоністському курсу. Останнє помітно розширило можливості для експорту українського хліба. Цю тенденцію зміцнив митний тариф 1891 р.⁴⁷.

При обох керівниках міністерства неодноразово обговорювалося питання про підвищення мита на збіжжя. Так, у 1884 р. на вимогу уряду новоросійський губернатор спеціально підготував звіт про вивіз через одеський порт і австрійський кордон хліба, цукру, спирту та лісу, що транспортувалися з Подільської губернії⁴⁸. Причому, заходи стосовно розмірів мита розглядалися й керівництвом західноєвропейських країн. Складність вирішення проблеми на міжнародному рівні не дозволила, наприклад, М. Бунге в 1885 р. збільшити останнє на експортований український і російський хліб. Більш активну позицію в цьому аспекті зайняв І. Вишнеградський, для котрого вивіз зерна мав нерозривний зв’язок з політикою протекціонізму.

Владні корективи в ситуацію, що склалася в цілому в сільському господарстві й торгівлі імперії, зробив голод 1891 р., який призвів до

смерті мільйонів людей, розорив тисячі господарств. Наслідком стало зниження тарифів, у першу чергу на залізницях, на транспортування продуктів у середині країни з регіонів багатих на зерно. Планувалася навіть повна заборона вивозу хліба за кордон. Заходи Міністерства фінансів під керівництвом І. Вишнеградського та деяких інших високих посадовців зумовили багатомісячну відсутність українського хліба на ринках Західної Європи, ледь не спричинили паніку в фінансових колах імперії.

Однак, уже в червні 1892 р. будь-які обмеження права на такий експорт, під тиском українських поміщиків, уряд ліквідував⁴⁹. Разом з тим на початок 90-х років тарифні ставки в країні, порівняно з їх нормативами 1868 р., збільшилися в декілька разів⁵⁰. Зросли розміри мита на хліб з України та Росії в деяких західно-європейських державах, що звичайно не могло не загострити стосунки між ними в цій галузі.

Зокрема, набули нового імпульсу протиріччя Росії з Австрією та Німеччиною. Наприклад, остання настільки підняла мито в 1892 р. на імпорту українського збіжжя, що фактично “перекрила” йому шлях на свої ринки (до 38 коп. на пшеницю та жито, 30 коп. — на ячмінь і овес з пуду)⁵¹. Одночасно Німеччина уклала угоди фактично з усіма державами — “конкурентами” Росії, за якими мито на більшість сільськогосподарських продуктів (у тому числі й хліб) було знижено на 30–40 %. На російські ж товари тариф підвищено на 50 %. Це призвело до того, що за українську пшеницю сплачувалося мито 7,5 марок за 100 кг., а з інших постачальників — всього 3,5 марки (тобто менше ніж у 2 рази!).

Отже, на кінець XIX ст. експорт українського хліба опинився у досить складній ситуації через непередбачену, часто-густо непослідовну, політику царського уряду та потужну конкуренцію на світовому ринку. За оцінкою І. Гуржія, *зовнішня політика в галузі хлібної торгівлі, котру здійснював уряд Росії на практиці “часто мала характер голодного експорту”*⁵².

Такий стан речей дивував і сучасників — представників широких кіл громадськості. Наприклад, дописувач у газету “Неделя” зазначив: “Серед відомостей про голод⁵³ і неможливість дістати хліб потребуючим, вкрай негативно діє повідомлення про те, що в тих чи інших місцевостях хліб лежить у великій

кількості або вивозиться за кордон... У даний час ще сильний відпуск хліба від нас в Австрію... Майже всі станції Києво-Брестської залізниці завалені хлібом. У другу прикордонну з Австрією станцію Підволочиськ недавно було підвезено по Одеській залізниці 95 тис. пудів хліба, а через Гусятине в межі Австрії, також у перших числах листопада, близько 38 тис. пудів хлібного товару. Проте найбільш дивним є те, що хліб вивозиться навіть з Самарської губернії — із тієї самої губернії, де люди гризуть землю”⁵⁴.

Система ярмаркової торгівлі в межах Південної України розвивалася в міру колонізації краю, а тому давніх осередків — до Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. і приєднання Криму — існувало обмаль. Ще за наявності Запорозької Січі вони були розосереджені на місці майбутнього Катеринослава, сіл Мишурін Ріг, Дніпровокам’янка та деяких інших населених пунктів. На початку ж XIX ст. їх кількість помітно зросла і лише в Катеринославській губернії перевищила 50⁵⁵. У 1817 р. на території губернії вже налічувалося 79 торгових осередків, де протягом року відбувалося до 220 ярмарків. 27 з останніх — тільки в Олександрівському повіті, розташованому на березі Дніпра (на початку століття всього 7). У містах і містечках функціонувало 9 постійних осередків, у казенних селах — 44, поміщицьких маєтках — 26. В окремих пунктах кожний рік збиралося по декілька ярмарків, які тривали від одного до семи днів⁵⁶. Переважно вони проходили в неділю, або приурочувалися до релігійних свят. Нерідко на них влаштовувалися різні веселощі і дійства, особливо активно продавалося “хлібне вино”. Як правило, найбільше людей прибувало на ярмарки восени — після збору врожаю, коли було багато чого продавати, а виробники звільнялися від нагальних сільськогосподарських робіт. Часом на 2–3 сотні корінних жителів якогось населеного пункту припадало 2–3 тис. тих, хто приїздив купувати-продавати.

Зокрема в містечку Нікополі, де 1802 р. діяло 32 дерев’яні лавки, поряд з ярмарковою торгівлею відбувалися щотижневі базари⁵⁷. Цікаво, що сюди поставляли товари головним чином на судах вантажністю від 4 до 7 тис. пудів по Дніпру. А надходили вони з Київської, Мінської та інших губерній. Пристань для розвантаження знаходилася в центрі містечка. Крім хліба та борошна, привозили будівельний ліс, дерев’яний посуд, скло, дьоготь,

вугілля тощо⁵⁸. Все це давало можливість споживачам набувати необхідні їм продукти і виходити протягом усього року.

Зрозуміло, що в містах, за наявності більш заможного купецтва, торгові операції здійснювалися на значніші суми, ніж у містечках і селах. Причому постачання до останніх могло мати й певну “спеціалізацію”. Так, на початку XIX ст. у с. Катеринівка (Катеринославська губернія) — власності поміщиці О. Літто, що знаходилася в північній частині Великого Лугу, поблизу шляху на Олександрівськ, Катеринослав і Маріуполь, неогоціанти привозили тканини, хустки та сукно, а селяни навколишніх місцевостей — хліб, мед, сало, посуд, дьоготь⁵⁹. У поміщицьких селах Вищета-расівське та Покровське, а також казенних поселеннях Романівка, Кочережки та Токмаківка в основному продавали хліб і худобу. Причому, завдячуючи тому, що в них ярмарки відбувалися в різні дні, торговці встигали скупитися на більшості з них, а потім хліб і худобу збути в центральних губерніях імперії або ж за її межами.

В 1817 р. на території Херсонської губернії значилося 11 торгових осередків. Найменший, як це не дивно, був у губернському центрі — Херсоні, де мешкало 12,5 тис. жителів. У двох з них — Єлисаветграді та Павловську проходили ярмарки і базари: в першому тричі на тиждень, а в другому лише по неділях. Тільки торги мали місце в Григоріополі, Дубоссарах і Архангельську (посад). Ярмарків, яких всього налічувалося в губернії 34, тривали від одного до п’яти днів. Найдавніші серед них існували в Єлисаветграді, Крилові та Петриковці (посад). До Херсона, на той час, “сторонніх” купців майже не прибувало, в основному ярмарок відвідували місцеві городяни. Обіг купівлі-продажу на ньому товарів становив до 5 тис. крб. на рік. У той же час на щорічні чотири ярмарки в Єлисаветграді “красного” товару, пушнини, худоби, хліба тощо привозилося на величезні суми (до 1,5 млн. крб.), а продавалося на місці на 250 тис. крб.⁶⁰

Важливо зазначити, що на кордоні Херсонської та Подільської губерній знаходилося село Олешки⁶¹, поміщик якого Пінковський, користуючись вигідним економічним положенням маєтку, пробував, у супереччю діючим законам, влаштувати “власні” базари і ярмарки⁶². Мало того, в усьому повіті спостерігалася тенденція до штучного заниження курсу “звонкої монети”⁶³.

Через віддаленість від промислових центрів свою специфіку в торгівлі мала Таврійська губернія, де 1817 р. існувало 11 торгових осередків і відбувалося 37 ярмарків. На відміну від Катеринославської та Херсонської губерній, тут фактично не продавали “красні” та залізні вироби, а тільки — хліб, мед, масло, вовну, полотно. “Главнейший торг” був, поряд із зерном, рогатою худобою, віцями та кінями. Свого збіжжя постійно не вистачало, тому потреба в ньому перманентно зростала як для місцевих поселенців, так і розквартированого в Криму російського війська. *Тому основними постачальниками хліба стали фурицики, котрі приїздили на Кримський півострів за сіллю з “хліборобних губерній”*⁶⁴.

Специфічний вигляд безпосередньо бахчисарайського базару зафіксувало джерело 1801 р.: вздовж головної проїжджої вулиці міста тягнулись два ряди крамничок (всього їх було 487), у яких “купцы торгуют и отправляют свои рукоделья: один точает ножи, другой полирует кожи; тот шьет шапки, сапоги, иной точит на станке, другой отбивает на наковальне железо; все в движении... Базар есть сборище всего мужского полу; но женщин никогда на нем не увидишь”. Крім крамничок, на східному базарі діяло багато кав’ярень і “бузен”. В останніх продавали виготовлений з пшона чи суміші різних круп дешевий хмільний напій — “бузу”⁶⁵.

Понад 1 тис. крамниць налічувалося тоді в Євпаторії⁶⁶. На початку XIX ст. торгівля в Одесі зовні помітно відрізнялася від традиційної, середньовічної кримської, що пояснювалося заселенням міста численним новоприбулим православним людом. У 1805 р. тут існували 501 крамниця і 36 складів-магазинів для пшениці й інших товарів⁶⁷.

Тоді ж виникло питання про заснування ярмарку в Феодосії, відсутність якого до 1809 р. нерідко змушувала іноземних купців повертатися звідси в свої країни з порожніми суднами. Тут їх економічні інтереси зосереджувалися головним чином на пшениці, шкірі, овецькій вовні, коров’ячому маслі тощо⁶⁸.

Загалом же, коли порівняти умови функціонування, кількість торгових осередків і обіг коштів на них у межах Південної України з європейською частиною Росії в першій чверті століття, то вони виглядали більш ніж “скромно”. Проте число ярмарків у Новоросії постійно зростало, збільшувалася й мережа постійної торгівлі — базарів.

У 1844 р. тільки на території сільських державних поселень Катеринославської губернії відбулося 139 ярмарків і 26 щотижневих торгів, на які було завезено різної продукції на суму 800 тис. крб. У 1849 р. у межах цієї губернії зафіксовано проведення 315 ярмарків, з котрих 27 мали місце в містах, 176 у казенних і 112 у поміщицьких селах. Причому, всього на 43 ярмарках привіз товарів трохи перевищив 10 тис. крб. На інших він був набагато меншим. У 1859 р. відбулося 357 ярмарків, з них привозом⁶⁹:

- до 5 тис. крб. — 149
- від 5 до 10 тис. крб. — 65
- від 10 до 20 тис. крб. — 67
- від 20 до 30 тис. крб. — 34
- від 30 до 40 тис. крб. — 20
- від 40 до 50 тис. крб. — 6
- від 50 до 100 тис. крб. — 8
- понад 100 тис. крб. — 8.

Отже, від початку XIX ст. до кінця 1850-х років, хоча ярмарки покривали густою мережею південні регіони України, більшість з них були дрібними і обслуговували головним чином сільські господарства. На той час схожий характер мали навіть невеликі міські торги та базари, не кажучи вже про містечкові й сільські. Здебільшого на них привозили хліб, сіль, сукно, полотно, віск, тютюн тощо, а також приганяли коней, овець, рогату худобу.

Починаючи з 40-х років, життя-буття казенних селян Південної України⁷⁰ мала дещо покращити, а також трохи вивільнити з “опіки держави” їх торгівлю організація представниками місцевої влади тз. в. допоміжних і ошадних кас. Їх практична діяльність відбувалася при волосних управліннях із залученням коштів сільських громад, “господарського капіталу” та добровільних внесків. Априорі такий захід міг, наприклад, дозволити селянинові більш незалежно розпоряджатися своїм врожаєм хліба й продавати його тоді, коли ціна була найвища. Проте мізерність сум у допоміжних і ошадних касах аж ніяк не змінила становище на краще, адже кошти перебували в державних установах, які кредитували поміщики⁷¹. Так, у 1857 р. на території Катеринославської губернії налічувалося всього 35 допоміжних кас, а в них оборотного капіталу 397,5 тис. крб. (тобто на одну касу приходилося в середньому трохи більше 11 тис. крб.). А в межах Херсонської губернії їх було ще менше: 15 кас з оборотним капіталом у 108,1 тис. крб. (тобто в середньому в одній

касі знаходилося близько 7,2 тис. крб.). Коли врахувати загальне число казенних селян, то, зрозуміло, що такої допомоги більшість з них взагалі не могла б отримати⁷². Більш того, можновладці нерідко не давали безпосереднім виробникам порук на одержання позики, або ж під різним виглядом підмовляли тих не брати грошей, ніби в організованих “на лихо людям” касах.

Важливо зазначити, що *вже на середину XIX ст. фактично склався своєрідний замкнутий ярмарковий ланцюг*, в якому найбільші торги постачали товарами середні й дрібні осередки. Причому, така *цілісна система* охоплювала різні населені пункти та регіони не тільки України, а й Росії. Зокрема, українські й російські купці, за свідченням І. Аксакова, з своїми товарами могли рухатись у такому напрямку: Введенський ярмарок у Сумах — Хрещенський у Харкові — Маслянський у Ромнах — *Георгіївський у Єлисаветграді* — Троїцький у Харкові — Корінний у Курську — Іллінський у Полтаві — Покровський у Харкові і т.д.⁷³. Тому придбані ними партії хліба, скажімо в Полтаві, поповнювалися в Харкові, а реалізовувалися в Єлисаветграді (чи в зворотному порядку). Часом не обов’язково було практично набувати зерно на якомусь ярмарку, бо завжди існувала можливість укладання угоди на його поставку в певні місця та чітко визначені терміни. Так, у 1853 р. катеринославський губернатор у своєму “звіті” зазначив: хліб на місцеві міські ярмарки привозиться з Нижегородського макарівського, Полтавського іллінського, Харківського хрещенського ярмарків. Причому, тут збіжжя та сільські виробни на той час були “найголовнішими предметами торгівлі”⁷⁴.

Від середини століття стали більш-менш регулярними й звіти губернаторів про кількість ярмарків і базарів, обсяги оборотів грошей, номенклатуру товарів і, зокрема, хліба на підпорядкованій їм території. Про це, наприклад, йшлося в “Отчете” херсонського губернатора за 1883 р.⁷⁵.

Окрім основних, існували також “додаткові”, або спеціалізовані ярмарки: “чорні” (для простолюдин), “кінні”, “хлібні” та ін. Вони, як правило, відбувалися за кілька днів до початку основного в якому-небудь з міст. Номенклатура товарів на них була дуже обмежена: рогата худоба, табунні коні, зерно, дерев’яні вироби⁷⁶.

Безпосередньо на статус осередку і розвиток торгівлі на ньому впливали такі три головні чинники: 1) зручність вибраного часу (коли саме найкраще продається-купується певний товар); 2) місце розташування (віддаленість від інших населених пунктів); 3) облаштованість шляхів⁷⁷.

За функціонуванням ярмарку та базару спостерігали спеціально призначені владою міста чи села особи або місцеві урядовці, які й збирали певну суму за користуванням місцем. Чим більшим був базар або ярмарок, тим вищим ставав податок з продажу (за кожний віз, бочку тощо). Якість зерна, а отже й відповідну ціну за нього, з урахуванням кон'юнктури, встановлював фахівець при участі власника чи довіреної особи. Коли ж сторони не приходили згоди, або купець пропонував не вигідну угоду, хазяїн товару шукав інших ринків збуту.

Причетні до контролю за якістю товару службовці, в тому числі й представники санітарного нагляду, часто зловживали своїм становищем: привласнювали частину зібраних грошей, вимагали більшу за встановлену плату, вводили, так би мовити, “місцеві” побори тощо. Так, у листопаді 1886 р. одеському генерал-губернатору доповіли “о вымогательстве с торговцев денег *смотрителем и надзирателем*” базару м. Миколаєва (Херсонська губернія) Федотченком і Іванісовим, а також лікарем Ковалевим-Рунським⁷⁸.

У багатьох містах і селах право на торгові збори могло передаватись якійсь заможній людині на термін до кількох років.

Коли ж до торгівлі хлібом на місцях долучалися іноземні фірми (“дома”), то їх представники могли розраховувати на всебічну підтримку на самому вищому рівні, принаймні генерал-губернаторів. Наприклад, у 1834 р. новоросійський і бессарабський генерали-губернатори “оказывали содействие в заготовке продовольствия” представнику “торгового дома Штиглиц і К” Мазесу Горбаосу⁷⁹.

Треба також зазначити і той факт, що *хліб все ж таки найчастіше збувався не на ярмарках, а на базарах і безпосередньо в поміщицьких і селянських господарствах*. І хоч між ними до реформи 1861 р. існував тісний і постійний зв'язок⁸⁰, то пізніше стаціонарна торгівля, в міру свого розвитку, перетворилася на антипод ярмарковій. Саме перша, трансформуючись, набула в другій половині століття яскраво виражені буржуазні риси. Разом з

тим, і ярмарки південних регіонів сприяли включенню України у всеросійський ринок.

Напередодні відміни кріпацтва в Російській імперії на перше місце, за своєю значущістю, вже вийшла постійна стаціонарна торгівля, тим самим сильно потіснивши ярмаркову. “Вихідним пунктом збуту місцевих виробів, — зазначили упорядники “Списка населенных мест по сведениям 1859 года. Херсонская губерния”, — куди вони надходять безпосередньо з рук сільських виробників, переважно малоросів, стали головним чином численні базари і торги, які існують майже в усіх містах і багатьох містечках губернії. Сюди звозяться всі предмети сільського господарства як для місцевого вжитку, так і для продажу їх тим торговцям, особливо євреям, які купують невеликими частинами і, складаючи більшість менш значні партії того чи іншого товару, збувають їх оптовим покупцям”⁸¹.

Найбільш значні базари-торги на той період у губернії мали місце в містечках Березівці (Олександрівці), Валегоцуловому, Новій Празі, Новій Українці, Ново-Воронцовці, Ревуцькому, Кантакузівці, Северинівці, Янівці, а також у с. Шестерні. Головним товаром на них були хліб і інша сільськогосподарська продукція. Чимало реалізувалося сушеної риби, солі та дьогтю. Причому обсяги обігу грошей на базарах аж ніяк не поступалися ярмарковим, хоч за кількістю останніх існувало набагато більше⁸².

За підрахунками І. О. Гуржія, на підставі “Списка населенных мест Российской империи” в 1859 р. у Херсонській губернії базари збиралися в 45 містечках і 20 селах⁸³, причому 9 з містечок належали казні й 36 поміщикам. У Катеринославській губернії налічувалося таких 32 містечка та села. Протягом року базари тут збиралися понад 1600 разів. 4 містечка з 8 належали казні, інші — поміщикам. З 24 сіл 21 належало казні, а 3 — поміщикам⁸⁴.

Як правило, базари відбувалися раз на тиждень, рідше — два рази, у дні, які не збігалися. Такі села, як Токмак (Бердянський повіт), де мали місце *щоденні базари*, швидше слід вважати винятком, ніж правилом. Це найчастіше відбувалося навесні і влітку, коли через цей та схожі населені пункти проходили тисячі заробітчан з Катеринославської, Курської, Полтавської та Чернігівської губерній. Деякі з працівників так “прив'язувалися” до функціонування місцевого торгового осередку, що жили “від базару до базару”.

“Красні торги”, що проходили в деяких південних містах (наприклад, Єлисаветграді, Катеринославі), мали особливо значні обіги, бо збиралися напередодні великих релігійних свят (Різдво, Великдень). Безпосередньо у свята базари, як правило, не працювали. Цієї традиції притримуються й нині літні люди, які збувають свою продукцію на сільськогосподарських ринках. Так, член Одеського товариства історії й старожитностей зазначив стосовно м. Єлисаветграда, що в ньому “бувають щотижня по середах, п’ятницях і неділях торги, котрі називаються повсюди в краї “базарами”. На них збираються навколишні жителі, які привозять інколи верст за п’ятдесят свої сільські вироби, збут їх становить винятковий предмет базарів, що бувають нерідко дуже багатолюдними, особливо перед великими святами”⁸⁵. Саме завдячуючи таким обставинам, щорічний оборот базарної торгівлі в місті в кінці 50-х — на початку 60-х років досяг 2 млн. крб.⁸⁶.

Організації та функціонуванню на місцях хлібної торгівлі в 60–70-х роках значною мірою почала сприяти створена *капіталістична кредитна система*. В ряді міст України діяли філіали-контори Державного банку, заснованого в 1860 р. Наприкінці 90-х років його підрозділи видавали позики “під товари” вже від 2 до 5 млн. крб. На початку 70-х років на Півдні України активно діяли Одеський комерційний банк, Одеське міське товариство взаємного кредиту та інші установи. Особливо великими обсягами операцій серед інших виділялися Одеська, Єлисаветградська та Миколаївська біржі. Причому, дві останні спеціалізувалися на реалізації хліба.

У 1872 р. було прийняте урядове рішення про заснування ярмарків у Павлограді⁸⁷.

Важливо зазначити, що з початком 70-х років на території деяких регіонів помітно зменшується кількість виданих торгових посвідчень і білетів, зростання числа яких до того часу переконливо свідчили про невпинне збільшення торгуючих осіб. Проте таке явище аж ніяк не означало згорання купівлі-продажу на місцях. Навпаки, в багатьох великих населених пунктах торгівля, зокрема і зерном, розвивалася прискореними темпами. Таке відбувалося, на думку полтавського губернатора, через проведення залізниць від Одеси й Києва до Кременчука та від Москви до Харкова. “Взяття ж у меншій кількості торгових посвідчень і білетів, — наголосив він, — відбуваєть-

ся переважно від зосередження торгівлі в руках великих капіталістів, конкурувати з якими трудно дрібним торговцям, через що багато з них залишають торгівлю” (1870 р.)⁸⁸.

Значно поліпшити організацію торгівлі мало вдосконалення зерносховищ. На початку 70-х років почали діяти спеціалізовані комісії стосовно необхідності наведення більшого порядку в хлібній торгівлі й налагодження розгалуженої мережі механізованих елеваторів. Було внесено ряд пропозицій, які передбачали, зокрема, спорудження при портах, пристанях і залізничних станціях амбарів зі зернопідйомними механізмами для перевантаження, оснащенням для зважування та очищення збіжжя тощо. Причому це планувалося здійснювати за рахунок прибутків з експлуатації шляхів і використання транзиту. Так, на кошти казенної Курсько-Харківсько-Севастопольської дороги відкрили два елеватори ємкістю по 0,4 млн. пудів (у Харкові й при станції Лозова). При Південно-західній залізниці діяло 4 елеватори вмістимістю до 1,5 млн. пудів кожний. Головні функції зерносховищ на той час вбачали фахівці, а також міністр фінансів, у правильній організації торгівлі, “знеособлюванні” та класифікації хліба. Багато з зацікавлених у їх будівництві осіб вбачали в цьому “панацею в справі врегулювання хлібної торгівлі”⁸⁹.

При реалізації хліба все більшого значення набувала стаціонарна торгівля. На кінець XIX ст. вона виявилася найбільш розвинутою в трьох українських губерніях: Херсонській, Київській і Харківській. Причому за своїм рівнем вона мало в чому поступалася в російських губерніях. Так, у 1898 р. на їх території налічувалося 31,5 тис. гільдійських закладів⁹⁰ із сумарним обігом коштів у 2993 млн. крб.⁹¹. В одній Одесі функціонувало декілька тисяч магазинів. На той же час у Росії стаціонарна торгівля особливо вирізнялася в шести губерніях, серед них — у Петербурзькій і Московській. Тут налічувалося 904,6 тис. таких закладів з обігом коштів до 7305 млн. крб.⁹².

Для Херсонщини на той період характерним стало і те, що товарообіг базарів домінував над ярмарковим, який мав тенденцію до зменшення.

“Набиранню обертів” купівлі-продажу хліба неабияк сприяла належним чином налагоджена інформативність: де краще, вигідніше і швидше торгувати. Цьому питанню приділялась велика увага як з боку урядовців, відпові-

дальних за цю справу, так і з боку керівництва всіляких закладів, установ, товариств тощо. Так, у березні 1841 р. побачила світ спеціально видрукувана Лачиневим “Таблиця о ходе торговли при одесском порту”⁹³. А в 1849–1852 рр. розглядалася справа “О правилах продажи хлеба в г. Одессе на рынках”⁹⁴. 21 липня 1891 р. з’явилося “Циркулярное извещение Киевского общества сельского хозяйства об учреждении в г. Одессе Комитета по продаже хлеба”⁹⁵. Одеська та інші контори Ф. Терещенка щорічно спеціально повідомляли про продаж ними пшениці⁹⁶; а також зернових культур⁹⁷. Одночасно оприлюднювалась інформація про дозвіл на торгівлю іноземним фірмам. Зокрема, це стосувалося представників австрійської торгової фірми “М. Вейнреб і К^о” (м. Лемберг) на проведення відповідних операцій у Москві, Києві та Одесі (1899–1900 рр.)⁹⁸.

У 90-х роках, за своїми обсягами товарооборотів, на території південних регіонів ще продовжували вирізнятися ярмарки Петропавлівський у Катеринославі, Миколаївський (весняний) і Покровський у містечку Каховці (Таврійська губернія). Проте, порівняно з попередніми періодами, вартість привезених на них товарів невпинно знижувалася, що пояснювалося зміцненням і розширенням постійної торгівлі в південних містах, містечках і селах: хліб вже здебільшого йшов за кордон через чорноморсько-азовські порти, минаючи ярмарки.

Цікаво зазначити, що навіть Ф. Енгельс у цьому контексті звернув увагу на “державницькі інтереси” торговців зі значними капіталами. Він писав: “Велика буржуазія Петербурга, Москви, Одеси, яка розвинулася з нечуваною швидкістю за останні десять років, особливо завдяки прокладанню залізниць, і яка дуже відчутно зачеплена останньою кризою, всі ці експортери зерна, конопель, льону й сала, всі діла яких будуються цілком на злиднях селян.., — хіба всі ці впливові і швидко зростаючі елементи населення не зацікавлені в існуванні Російської держави?”⁹⁹

Таким чином, одним із заходів царського уряду стосовно південних регіонів стала організація прискорення освоєння та заселення цілих просторів Новоросії, яка об’єктивно та безпосередньо впливала на розвиток місцевого продуктивного землеробства, а потім і на його товаризацію. Важливим напрямом діяльності влади в цьому контексті було масове переселення різних категорій людності як в етнічному, так і соціальному відношенні. Такий

процес особливо активно проходив з кінця XVIII ст. до 60-х років XIX ст. Отже, хліб на продаж тут продукували головним чином землероби та поміщики, котрі особисто чи їх найближчі предки “вийшли” з інших областей України, а також Росії й іноземних держав.

Унаслідок приєднання Криму та Правобережної України, а також опанування Північного Причорномор’я і Приазов’я керівництво імперії вдалося до цілеспрямованих активних дій по налагодженню постійного торгового транзиту, що практично поєднав усі українські регіони (в тому числі частково і західні) в справі постачання та реалізації зерна, вивозу його за кордон.

Вже на початку XIX ст. царський уряд фактично відійшов від заборон у сфері чорноморської й азовської торгівлі, тим самим відмовившись від політики Павла I, який недооцінював її значущість для економіки імперії в цілому.

Протягом усього століття на внутрішню й зовнішню торгівлю збіжжям неабияк впливала міжнародна ситуація: російсько-турецькі війни, погіршення (чи, навпаки, поліпшення) економічних зв’язків з Францією, Австрією, Німеччиною та іншими державами, стан і розвиток землеробства в Західній Європі тощо. Міжнародна ситуація навколо Півдня Російської імперії в багатьох випадках визначила і розміри мита та податків з обігу хлібної купівлі-продажу, різкі стрибки цін і т.д.

Не завжди послідовним було царське законодавство в цьому аспекті, адже воно досить довго “еволюціонувало” від крайнього протекціонізму до поміркованого обмеження та контролю, насадження “патронату”. Причому помітну роль тут відігравав і особистий фактор, а саме генерал-губернатор Новоросії, міністри фінансів (М. Воронцов, Є. Канкрін) та інші державні діячі.

Як засвідчили першоджерела, до початку XIX ст. у межах Південної України торгових осередків налічувалися одиниці, головним чином на території колишньої Запорозької Січі. Протягом же 1800–1820-х років їх число в окремих губерніях досягло до сотні одиниць, а ярмарків у них відбувалося вже понад 200. Переважно базари, торги та ярмарки проходили в недільні дні, або ж приурочувалися до релігійних свят. Нерідко в якомусь населеному пункті, де вони мали місце, на 200–300 корінних жителів припадало 2–3 тис. таких, що приїхали купувати-продавати товари.

Всезростаюча періодичність збирання базарів і ярмарків в другій половині XIX ст. фактично давала змогу споживачам набувати необхідні їм продукти та вироби протягом усього року. Спостерігалася певна спеціалізація продажу товарів на них. У дореформений період значну специфіку мала Таврійська губернія, де відбувалася порівняно незначна кількість ярмарків і існувало обмаль осередків. Це пояснювалося насамперед її віддаленістю від промислових центрів.

У співвідношенні умов функціонування, кількості та обігів коштів торгівлі осередки південних регіонів загалом дуже поступалися базарам і ярмаркам Європейської Росії (особливо в першій чверті століття). До кінця 50-х років, хоча місцеві “торги” й покривали густою мережею міста, містечка і села, більшість

із них вважалася дрібним і обслуговувала в основному сільські господарства.

Організації та функціонуванню хлібної торгівлі на місцях у 60–70-х роках помітно почала сприяти *капіталістична кредитна система*, в обігу якої перебувало декілька мільйонів карбованців. Поліпшувало її також збільшення та технічне вдосконалення зерносховищ. Розширювали можливості регіональної торгівлі т. зв. “додаткові”, або спеціалізовані ярмарки: “чорні” (для простолюдин), “хлібні”, “кінні” та ін. За всіма ними “доглядали” спеціально призначені владою міста чи села особи або ж місцеві урядовці. На статус осередку та розвиток торгівлі на ньому впливали три головні фактори: 1) зручність вибраного часу; 2) місце розташування; 3) облаштованість шляхів.

Джерела та література

- 1 Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. 2. — С. 70.
- 2 ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 23. — № 22902; Труды ПУАК. — Вып.13. — С. 156–159; Кубанское казачье войско. — Воронеж, 1888. — С. 59.
- 3 Середонин С. Исторический обзор деятельности Комитета министров. — СПб., 1902. — Т. II. — Ч. 1. — С. 218; Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. — Полтава, 1865. — С. 323–324.
- 4 Материалы для статистики Российской империи. — СПб., 1839. — С. 143–150; Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. — Полтава, 1849. — Ч. 2. — С. 365.
- 5 ЖМГИ, 1844. — № 12. — Отд. III. — Ведомость № 15.
- 6 Архив истории труда в России. — Петроград, 1923. — Кн.10. — С. 13, 135.
- 7 Полтавские губернские ведомости, 1844. — № 23. Часть неофициальная; Сборник Херсонского земства, 1889. — № 1 — С.64–69.
- 8 Бодянский П. Указ. соч. — С. 323–324.
- 9 Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. — СПб., 1888. — Ч. 2. — С. 25; Гуржий І. Розклад феодально-кріпосницької системи... — С. 328.
- 10 ЦДІАУК, ф. 442, оп. 48, спр. 24, арк. 1–7.
- 11 Шмидт А. Херсонская губерния. — СПб., 1857. — Ч. 1. — С. 592, 593.
- 12 ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т.22. — № 16093. — С. 243–244.
- 13 Там само.
- 14 Злотников М. Ф. Континентальная блокада и Россия. — М.; Л., 1966. — С. 115.
- 15 ПСЗРИ. — Собр.1. — Т.26. — № 19803; Т.27. — № 20313, 20885; Т. 28. — № 21741.
- 16 Там само. — Т. 27. — № 20738.
- 17 Там само. — Т. 28. — № 21197; Т. 29. — № 22062, № 22078; Т. 30. — № 23087.
- 18 Там само. — Т. 27. — № 20493.
- 19 Там само. — Т. 28. — № 21196. — С. 192–195; № 21530. — С. 712.
- 20 Там само. — Т. 28. — № 21670. — С. 900.
- 21 Там само. — Т. 30. — № 23087. — С. 321.
- 22 Там само. — Т. 30. — № 23573. — С. 904; № 23584. — С. 912.
- 23 Sicard. Zettters sur Odessa. St. — Petersbourg, 1812. — P. 35.
- 24 ПСЗРИ. — Т. 31. — № 24464. — С. 486, 487–491.
- 25 ПСЗРИ. — Т. 31. — № 24684. — С. 681, 682.
- 26 Там само. — Т. 31. — № 24686. — С. 740–754.
- 27 Министерство финансов 1802–1902: Экспедиция заготовления государственных бумаг. — СПб., 1902. — Ч. 1. — С. 76.
- 28 ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 35. — № 27478.

- 29 Там само. — Собр. 1. — Т. 35. — № 27479. — С. 449 — 453.
- 30 Там само. — Собр. 1. — Т. 36. — № 28030. — С. 418–421.
- 31 О складочных таможах // Одесский вестник, 1927 г., 23 ноября.
- 32 ПСЗРИ. — Собр. 1. — Т. 37. — № 28774; № 28776. — С. 873, 874.
- 33 Там само. — Т. 39. — № 29785. — С. 96; Собр. 2. — Т. 3. — № 2093. — С. 621, 622.
- 34 Там само. — Собр. 2. — Т. 5. — Отд. 1. — № 3733. — С. 636, 648.
- 35 *Томулец В. Н.* Торговое законодательство и торговля Бессарабии с другими губерниями России в дореформенные десятилетия (1812–1861 гг.): Рукоп. дис... к. и. н. — Кишинев, 1998. — С. 63–70.
- 36 Собрание трактатов и конвенций. — Т. 4. — Ч. 1. — С. 550–560.
- 37 Там само. — Т. 4. — Ч. 2 — С. 615.
- 38 ЦДІАУК, ф. 422, оп. 160, спр. 42. — Ч. 1. — Арк. 471; ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 29. — Отд. 1. — № 27934. — С. 186.
- 39 Там само, ф. 1252, оп. 1, спр. 115, арк. 1–41.
- 40 Там само, ф. 422, оп. 1, спр. 11293, арк. 15.
- 41 Там само, оп. 160, спр. 42. — Ч. 2. — Арк. 39.
- 42 *Оглоблін О.* Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. — К., 1928. — Т. 9. — С. 44.
- 43 ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 34. — Отд. 1. — № 34316. — С. 254; *Миллер П.* Русская транзитная торговля в XIX веке // Русское экономическое обозрение, 1903. — № 6. — С. 85.
- 44 *Пилипенко О.* Назв. праця. — С. 73.
- 45 ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 38. — № 39118; Т. 40. — № 41779.
- 46 *Кафенгауз Л. Б.* Эволюция промышленного производства России (1870–1930). — М., 1994. — С. 42.
- 47 Свод законов Российской империи (далі: СЗРИ). — СПб. — Т. 6. Уставы таможенные. — Гл. 2.
- 48 ЦДІАУК, ф. 442, оп. 538, спр. 202, арк. 18.
- 49 Сборник узаконений и циркуляров по таможенному делу. — СПб., 1902. — С. 80–83.
- 50 СЗРИ. — Т. 6. — Гл. 2. — П. 11; *Покровский С. А.* Внешняя торговля и внешняя торговая политика. — М., 1947. — С. 269.
- 51 *Покровский В. И.* К вопросу о последствиях для внешней торговли России торгового договора 29 января (10 февраля) 1894 г. — СПб., 1900. — С. 19.
- 52 *Гуржій І. О.* Україна в системі всеросійського ринку... — С. 141.
- 53 Мова йде про неврожаї й локальний голод в окремих губерніях імперії, зокрема Самарській.
- 54 “Неделя”. — 1873 р., 2 грудня.
- 55 ЦДАДА Росії (Москва). — Ф. 1355. Економічні примітки генерального перебування. Катеринославська губернія, спр. 360. — Арк. 177–180.
- 56 Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 18, оп. 4, спр. 129, арк. 137 зв. — 154; *Дружинина Е. И.* Южная Украина в 1800–1825 гг. — М., 1970. — С. 320.
- 57 Джерела XVIII–XIX ст. стосовно України містить терміни “базар” і “торг”, які нерідко мали тотожне значення. Інколи торгами називали тільки “великі” базари. Тюркською мовою “bazar” (базар) означає місце торгівлі, недільний торг, неділя.
- 58 ЦДАДА Росії (Москва), ф. 1355, спр. 360, арк. 177–185.
- 59 Там само, спр. 364, арк. 4.
- 60 *Дружинина Е. И.* Указ. соч. — С. 325.
- 61 В описуваний період належало Балтському повітові Подільської губернії.
- 62 ЦДІАУК, ф. 442, оп. 148, спр. 191 (б.), арк. 1–2.
- 63 Там само, оп. 1, спр. 8562, арк. 1–32.
- 64 *Дружинина Е. И.* Указ. соч. — С. 326.
- 65 *Щекатов А.* Словарь географический Российского государства... — М., 1801. — Ч. 1. — С. 317, 318.
- 66 Там само. — М., 1804. — Ч. 2. — С. 334.
- 67 Там само. — М., 1805. — Ч. 4. — С. 802.
- 68 Там само. — М., 1809. — Ч. 7. — С. 430.
- 69 *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи... — С. 236, 237.
- 70 Тоді ж цей процес розпочався й на Лівобережжі, а на Правобережжі — з 1850 р.
- 71 ЖМГИ, 1854. — № 53. — Отд. II. — С. 66.
- 72 Там само. — 1857. — № 66. — С. 248, 249.
- 73 *Аксаков И.* Исследование о торговле на украинских ярмарках. — СПб., 1858. — С. 14, 47.
- 74 *Гуржій І. О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні... — С. 93
- 75 ЦДІАУК, ф. 442, оп. 537, спр. 150, арк. 8 зв. — 9.

- 76 *Павлович В.* Екатеринославская губерния. — СПб., 1862. — С. 253.
- 77 *Шмидт А.* Херсонская губерния. — СПб., 1863. — Ч. 2. — С. 491.
- 78 ЦДІАУК, ф. 356, оп. 1, спр. 291, арк. 1–3.
- 79 Там само, ф. 442, оп. 66, спр. 121, арк. 1–3.
- 80 Военно-статистическое обозрение Российской империи. — СПб., 1850. — Т. XI. — Ч.4. Екатеринославская губерния. — С. 141.
- 81 Список населенных мест по сведениям 1859 года. XLVII. Херсонская губерния. — СПб., 1868. — С. 74.
- 82 *Шмидт А.* Назв. соч. — С. 527; *Скальковский А.* Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края // ЖМВД, 1855. — № 4. — Отд. III. — С. 103.
- 83 Всі села були казенними.
- 84 *Гуржій І. О.* Назв. праця. — С. 119.
- 85 *Соколов Г.* Описание города Елизаветграда // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 395.
- 86 Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. — СПб., 1863. — Ч.2. Херсонская губерния. — С. 14, 29.
- 87 ЦДІАУК. — Ф. 2164. — Оп.1. — Спр.3181. — Арк. 1.
- 88 Цит. за: *Гуржій І. О.* Україна в системі все-російського ринку ... — С. 100.
- 89 Харьковское общество сельского хозяйства. — Харьков, 1902. — С. 35; *Пилипенко О.* Назв. праця. — С. 222, 223.
- 90 Хазяї цих закладів зобов'язані були брати патенти, а тому чітко фіксувалися.
- 91 Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России/ Под. ред. В. И. Покровского. — СПб., 1902. — Т.1. — С. XLIV.
- 92 *Струмилин С. Г.* Очерки советской экономики. — М. — Л., 1928. — С. 243, 250.
- 93 ЦДІАУК, ф. 442, оп. 150, спр.207, арк. 1–2.
- 94 Там само, оп.82, спр. 25, арк.1–27.
- 95 Там само, оп. 544, спр. 1, арк. 1.
- 96 Там само, ф. 830, оп. 1, спр. 488, арк. 31–32.
- 97 Там само. — Спр.487.
- 98 Там само, ф. 442, оп. 629, спр. 541, арк. 1–8.
- 99 *Енгельс Ф.* Емігрантська література // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т.18. — С. 518.

Олег Гордуновский

Государственная политика, таможенная система и организация хлебной торговли на Юге Украины в XIX в.

В статье характеризуется сущность протекционистской политики царского правительства Российской империи в отрасли хлебной торговли на территории Южной Украины, отношение регионального чиновничества к профессиональным проблемам местного купечества, а также принципиальные изменения, произошедшие в государственном таможенном деле и акцизных сборах на протяжении XIX ст.

Ключевые слова: таможенная система, хлебная торговля, Юг Украины.

Oleg Gordunovskyi

State policy, custom system and organization of cereal trade on the South of Ukraine in the 19-th century

In clause basic changes what have taken place in the state customs business and duties on extent XIX of an item are in details characterized essence of a protectionist politics of the imperial government of Russian empire in branch of grain trade on territories of Southern Ukraine, the relation regional official to professional problems of local merchant class, and also.

Key words: custom system, cereal trade, South of Ukraine.